

І. М. Можарівська, здобувач кафедри педагогіки Житомирського державного університету ім. І. Франка

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА Й ВИХОВАННЯ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ У СПАДЩИНІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ

Висвітлено питання виховання та освіти в педагогічній спадщині Олени Пчілки, І. Огієнка, С. Русової, Т. Лубенця, П. Тутковського.

Ключові слова: виховання; позашкільна освіта; освітньо-педагогічна діяльність; відомі педагоги; громадські діячі.

Серед соціальних інститутів виховання й розвитку підростаючого покоління особлива роль належить позашкільній освіті. Вона сприяє реалізації індивідуальних і соціальних потреб особистості, яка розвивається, розкриттю її творчого потенціалу, формуванню соціально-значущих якостей.

Аналіз історико-педагогічної літератури засвідчує, що питання позашкільної освіти були предметом розгляду багатьох дослідників. Так, у розвиток вітчизняної теоретичної бази позашкільної освіти найбільш вагомий внесок здійснили Л. П. Вовк, Г. П. Пустовіт, О. Л. Савченко, В. О. Сухомлинський, О. В. Сухомлинська, М. Д. Ярмаченко та інші.

Суттєвий внесок у дослідження розвитку позашкільної освіти на Волині зробили історики: О. І. Кушпетюк, С. М. Міщук, С. Є. Понамаренко, що цілком об'єктивно зумовлює поверхневе висвітлення суто педагогічних проблем.

Яскравий слід у дослідженні культурно-мистецького життя краю залишила О. Драгоманова-Косач (Олена Пчілка). Вона була відомою діячкою українського культурно-просвітницького руху кінця XIX ст. – початку XX ст.

Просвітницькі погляди Олени Пчілки зародилися і формувалися в родині, в якій питання суспільного прогресу, культурно-просвітницького руху завжди були в центрі уваги батьків і дітей, де постійно велися жваві розмови найактуальніших питань соціально-політичного та освітнього життя українського народу. Дуже схожими за педагогічними поглядами та морально-етичними переконаннями були також родини Лисенків та

Старицьких, з якими постійно підтримували найтісніші зв'язки Косачі й Драгоманови.

Олена Пчілка багато писала для дітей, активно співробітничала в українському дитячому журналі “Дзвіночок”, що виходив у Львові, протягом 1908–1916 рр. видавала українською мовою “Рідний край”. Спеціально для дітей призначався додаток до “Рідного краю” – журнал “Молода Україна” (1906, 1908–1914).

Проживаючи на Волині, Олена Пчілка вивчала побут сіл Волині, народні орнаменти, про що свідчить збірник “Український орнамент”, виданий 1876 р., а також “Українські узори” (1912) [1]. Турбували Олену Пчілку проблеми загальноосвітньої національної школи, мови навчання, особистих якостей учителя. У таких творах, як “Світло добра і любові”, “Товаришки” та ін., просвітителька довела, що школа має бути чинником освіти й виховання.

Досвідчений етнограф і фольклорист Олена Пчілка залучала до вивчення й збереження скарбниці народної творчості своїх дітей, вчила їх з пошаною ставитись до народних традицій. Саме завдяки матері Леся Українка любила свій край і цікавилась його фольклором й етнографією Волині. У нарисі “Школа”, опублікованому в журналі “Народ” 1895 р., вона показує занепад початкової школи на Волині, нестерпні злидні вчительки цієї школи [2]. Змалку Леся Українка виявила зацікавленість педагогікою. Ще юнкою, укладаючи підручник для меншого брата із стародавньої історії східних народів, вона виявила глибоке розуміння мети й завдань освіти, дидактичних функцій і призначення навчальної книги.

Почуті в дитинстві пісні, казки, різні повір'я, звичаї були вміщені до виданого в 1903 р. збірника “Дитячі ігри, пісні і казки з Ковельщини, Луцьщини і Звягельщини (на Волині)”. Леся Українка, зростаючи як поетка і просвітителька, усвідомлювала й порушувала у своїх творах численні соціально-педагогічні проблеми тогочасного суспільства, протестуючи проти експлуатації дітей (“В катакомбах”), хибів українських церковнопарафіяльних шкіл (нарис “Школа”), заборони у школах кращих підручників для учнів і книг для читання.

Леся Українка високо цінувала вчительську професію, роль духовної книги у процесі самоосвіти, прагнення особистос-

ті не зупинятися на досягнутому. Педагогічні, філософські, соціально-естетичні погляди Лесі Українки набули досить високої оцінки у становленні українського шкільництва.

У свою чергу, історію, народний побут, звичаї, фольклор, релігію, діалекти Волині вивчав видатний учений, професор, педагог, історик, лінгвіст, богослов Іван Огієнко (1882–1972). Він працював учителем, доцентом, професором першого українського університету в м. Києві (1909–1918), ректором Кам'янець-Подільського університету (1918–1920), обіймав посаду міністра освіти (1918–1919) та міністра віровизнаний (1919–1924) в Україні і залишив багату спадщину в галузі гуманітарної освіти (історії й державотворення, мови й літератури, української педагогіки).

З 1909 р. Іван Огієнко працював у середніх школах. У центрі його виховної системи – виховання засобами історії, зокрема, свого народу, нації. Іван Огієнко визначав родинне, шкільне й релігійне виховання як головні складові національного виховання. Так, фундаментом, на якому має ґрунтуватись увесь багатогранний виховний вплив на підростаючі покоління, він уважав родину, школу й церкву.

Протягом 1917–1920 рр. Іван Огієнко у своїй педагогічній практиці звертав увагу на те, що позашкільна виховна робота з дітьми та молоддю є невід'ємним компонентом цілісного навчально-виховного процесу. Особливу увагу педагог приділяв формуванню духовних якостей у дітей і молоді, через забезпечення спільних дій родини, школи і церкви.

1914 року світ побачив дві історико-краєзнавчі брошури про рідне місто Івана Огієнко – Брусилів – “Брусилівская Свято-Воскресенская замковая церков: Истор. Почерк” і “Брусилівское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность”. Ці твори мали на меті привернути увагу дослідників до вивчення стану освіти, церковних братств і культури Волині. На особливу увагу заслуговують також книги Івана Огієнка “Українська Житомирська Євангеліє 1571 р. Опис пам'ятки, аналіз мови”, а також “Історія українського друкарства”. У цих працях Іван Огієнко вперше проаналізував відмінні та спільні риси Житомирської і Пересопницької Євангелій, акцентував увагу на їх виховному значенні [3].

Успішному вихованню підростаючого покоління, на думку Івана Огієнко, мають сприяти рідна мова, родовід, рідна історія, краєзнавство, природа рідного краю, національна міфологія, фольклор, національне мистецтво, народний календар, національна символіка, народні прикмети і вірування, релігійні виховні традиції, родинно-побутова культура, національна творчість. Основними працями з проблем виховання духовних цінностей дітей та молоді в національній школі Івана Огієнко є “Українська церква” (Київ, 1918), “Українська культура” (Київ, 1918), “Бережімо все свої рідне!” (Холм, 1943), “Як жити на світі. Мій дарунок для молоді” (Холм, 1943). У них автор радить використовувати різноманітні форми роботи, серед яких основний акцент зроблено на позашкільну освіту: доповідей і рефератів, проведення виховних занять; влаштування традиційних християнських свят; популяризації духовної літератури та організації книжкових виставок і вітрин нових книг; забезпечення єдності й наступності у вивченні українських народних традицій у процесі гуртових занять; організацію конкурсів та влаштування виставок творчих робіт тощо [4].

Педагог був переконаний, що такі форми роботи дозволять досягти емоційного стану, який поліпшить здатність; зумовить свідомо дотримувати правильну морально-етичну позицію, поняття добра і зла; допоможе вихователю чітко бачити ставлення кожного з учнів до вчителя та один до одного.

Зазначимо, що дослідження Волинського краю, започатковане окремими ентузіастами XIX ст., помітно активізувалось членами Товариства дослідників Волині на початку XX ст., які зробили помітний внесок у розвиток знань про природу, історію та культуру Полісся. 1914 року, напередодні Першої світової війни, на Волині вже функціонували: Товариство дослідників Волині, Центральний музей при ньому; Волинське Єпархіальне древнє хранилище при Волинському Церковно-Археологічному Товаристві; древнє хранилище при Луцькому братстві; древнє хранилище при Острозькому братстві; музей бар. Штейнгеля в Городку біля Рівного; Педагогічний музей при Житомирській повітовій Земській управі [5].

Найбільш активню працювали Товариство дослідників Волині та Центральний музей при ньому. Основні напрями їх діяльності – природничий, етнографічний, економічний та історич-

ний. 1914 року продуктивно працювали секції природничих наук та етнографічна. Організовувалися екскурсії, проводилось анкетування, здійснювалась лекційна робота, читались наукові доповіді, у “Трудах Товариства” друкувались найцінніші матеріали.

Цікавою формою позашкільної освіти й виховання застосованого Товариства є археологічні розкопи. Влітку 1914 р. було проведено унікальну археологічну розкопку біля с. Нехворощі Житомирського повіту, обстежено неоліт західної частини Волині, а також слов'янські могили. Під керівництвом інженера Леонтовича і проф. акад. мист. Покришкіна учні Петербурзької академії мистецтв Акат'єв і Лейферт обмірковували й зарисували старовинні пам'ятки дерев'яного церковного будівництва на Волині [6]. А. В. Ксенжопольський спостерігав над ентомологією Волині. В етнографічній секції збирали й обробляли матеріали Волині В. Г. Кравченко, П. Н. Абрамович.

Товариство вело також постійне листування науководослідного характеру з сільськогосподарськими й метеорологічними установами Волині, проводило спостереження над побутом селянства.

Досить цінними є педагогічні ідеї С. Русової про засоби розвитку позашкільної освіти на Україні. Вона вперше в історії педагогіки України поставила питання про створення безперервного національного виховання. Намагалась критично обґрунтувати спадкоємність в розвитку людства на основі підготовки підростаючого покоління до життя, праці, спираючись на культуру, соціальний досвід, який накопичувало людство через систему народної освіти. Завершальною в цьому процесі, вважає С. Русова, має бути позашкільна освіта як дітей, так і дорослого населення.

З 1909 р. С. Русова читала лекції з французької мови та редагувала журнал “Світло” [7]. 1910 року С. Русова увійшла до складу учительської колегії Комерційної школи і Учительського Товариства. Під її керівництвом досить активно працював, створений у м. Києві, український клуб. У ньому читалися реферати, влаштовувалися концерти, театральні вистави тощо.

З 1917 р. С. Русова стала членом Центральної ради і працює в освітньому секторі, проводяться повітові та губерніяльні курси педагогіки й українознавства для вчителів. З серпня

1919 р. С. Русова призначена на посаду керівниці у відділі позашкільної освіти та дошкільного виховання, активно працює і в справі організації “Просвіт”.

Головною метою позашкільної освіти і виховання С. Русова вважала “...дати всьому народові грамотний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадських і культурних обов’язків” [8].

Процес виховання особистості, як визначала С. Русова, є надзвичайно багатоплановий та динамічний. Він зумовлюється всією цілісною виховною системою: сім’єю, дитячим садком, школою, позашкільними закладами, різноманітними неформальними об’єднаннями, які мають важливу роль у позашкільному вихованні і мають вагоме значення для морального розвитку учнів.

Нині до національної системи виховання належать численні молодіжні організації, угруповання різних напрямів (спортивного, екологічного, мистецького та інших). У зв’язку з цим цікавим, на наш погляд, є архівні рукописи С. Русової, в яких йдеться про організацію перших молодіжних організацій, та званих “Січей” у Галичині та еміграції. Такі організації створювалися, наприклад, при приватних гімназіях Українського Педагогічного товариства у м. Рогатині та мали назви: Молода Січ ім. Івана Богуна, Молода Січ ім. Мазепи та інші. Крім “Січей” при гімназіях існували інші товариства та організації, серед них організація “Пласт”, яка функціонувала на території Чехословаччини. Також як голова Української жіночої ради С. Русова опікувала всі дитячі організації, притулки та надавала їм допомогу.

Спостереження за роботою дитячих і юнацьких організацій, вивчення зарубіжного досвіду дали їй підстави стверджувати, що часто діти групуються не для досягнення якоїсь соціальної мети, а лише через власні інтереси: з цією метою вони створюють театральні групи, літературні клуби тощо. Групування дітей по вулицях, районах у так звані неформальні об’єднання сприяють задоволенню їх інтересів. У таких об’єднаннях цінуються такі риси, як чесність, фізична спритність, мужність. З одного боку, С. Русова виділяє позитивну мету таких товариств: це організація ігор, спортивних змагань, мандрівок, підготовка театральних вистав; з другого – негативну: паління, гра в карти тощо.

С. Русова вважала, що завдяки різноманітній та добровільній практичній діяльності в молодіжних організаціях і клубах, вихованці одержують національно-патріотичний, громадський гарт. Тут вони вчаться програмувати власну й колективну діяльність, її результати, оволодівають вмінням самостійно розв'язувати життєво важливі проблеми [9].

Також С. Русова зазначала, що певну роль в освіті населення відігравали земства. При семінаріях, учительських інститутах вони відкривали також недільні школи для дорослих. Естафету позашкільної освіти підхопили “Просвіти” – національно-просвітницькі організації, які організовували бібліотеки, друкували книжки і підручники українською мовою, поширювали їх серед українського населення, організовували вечори, свята. С. Русова брала найактивнішу участь у відновленні “Просвіт” та їх роботі. Як результат такої праці, вона видала книгу “Позашкільна освіта, засоби її проведення” (1918). Основу цієї праці складають лекції, які читала С. Русова на позашкільному факультеті Київського педагогічного інституту. Вона була активним учасником численних нарад та з'їздів з питань організації позашкільної освіти.

До ефективних форм позашкільної освіти дорослих С. Русова відносила виїзні лекторії (лекторів із університетських міст направляли у провінції) і так зване навчання шляхом листування (бажаючи отримати освіту самонавчанням звертались до будь-якої освітньої організації або окремої особи, їм надавався список потрібних книжок). Найліпшим способом поширення серед населення освіти С. Русова вважала господарські й технічні вистави, а також численні метеорологічні станції, хімічні та інші лабораторії, ферми та господарства, риборозвідні ставки та зоологічні сади. Такі форми викликали зацікавленість, віру в науки, підносили загальний стан освіти і культури серед населення. Ці установи часто проводили популярні лекції, курси з практичною працею, які присвячували або учням найближчих шкіл, або підготовленому місцевому населенню.

Поруч з лабораторіями, на думку С. Русової, вагоме значення мають бібліотеки, які є освітнім центром, в яких відбувається не лише обмін книжок, але й обмін думками, обговорюється науковий матеріал.

Наслідки організації позашкільної освіти, – писала С. Русова, – виявляються одразу, але ми маємо сказати: “Немає неграмотного дорослого люду у нас на Україні”. Видатна просвітителька була глибоко переконаною, що форми позашкільної освіти були і залишаються важливим освітнім і виховним фактором, однією з галузей громадської праці учнів і дорослого населення.

Таким чином, розкриваючи шляхи реалізації змісту і завдань національної школи, С. Русова зробила значний внесок у розробку української національної безперервної системи виховання. Її теоретичні підходи та практичні рекомендації з цієї проблеми не втратили актуальності та їх упровадження значною мірою сприятиме успіху під час творення національної системи освіти України.

Значний внесок у розробку вчення про позашкільну освіту зробив відомий педагог Т. Г. Лубенець. До 1883 р. він працював учителем однокласного училища у с. Рачках Рубанської волості на Поділлі (на Вінниччині під Немировом), поряд з цим готував збірники задач та підручники з української мови. У роки напруженої праці над підручниками Т. Г. Лубенець посилено займався самоосвітою, поглибленням знань, удосконаленням педагогічної майстерності. Багато фольклорних матеріалів він подав у своїх підручниках і посібниках, зазначаючи, що рідну мову треба вчити насамперед за народними творами, оскільки вони мудрі за змістом та повчальні для життя.

З 1889 р. Т. Г. Лубенець працював у інспекції народних училищ при управлінні Київського учбового округу, що об'єднував Київську, Подільську та Волинську губернії. Протягом 1894–1896 рр. був інспектором народних училищ Волинської губернії. 1896 року його було призначено експертом науково-учбового відділу Всеросійської художньо-промислової виставки в Нижньому Новгороді, в якому він читав лекції народним учителям, які приїжджали з різних кінців Росії, а також педагогам з багатьох країн світу [10].

В умовах масової неписьменності Т. Г. Лубенець глибоко усвідомлював, що не можна обмежуватися освітою дітей шкільного віку. Ось чому Тимофій Григорович надзвичайно велику увагу приділяв народним читанням, бібліотекам, школам для дорослих, вечірнім класам. Міністерство освіти, як відомо, не

передбачало ніяких коштів на освіту дорослих. За таких обставин Т. Г. Лубенець збуджував громадську думку, спрямовував діяльність різних громадських організацій на розв'язання цієї проблеми. Це стосується, зокрема, товариств тверезості, до правління яких його не раз обирали. Він брав участь в організації шкіл та класів для найбідніших верств населення. Водночас, вишукував резервні кошти для організації вечірніх класів для дорослих.

З перших років соціальної революції Т. Г. Лубенець виступав перед робітниками, вчителями, молоддю з доповідями й лекціями, в яких обстоював інтереси трудящих мас у справі народної освіти. Його особливо хвилювала справа ліквідації неписьменності, поширення знань серед трудящих. Тому працюючи в 1919 р. інструктором трудових шкіл та вчителем показової школи для червоноармійців, Т. Г. Лубенець звертався до такої могутньої зброї, як преса. 15 березня 1919 р. він опублікував у газеті “Вісті” свою статтю “До питання про школу для дорослих”, присвячену використанню досвіду минулого для будівництва нової системи шкільної освіти”. “Багатий і різноманітний досвід минулого вказує будівнику нової народної школи той шлях і ті способи, з допомогою яких, треба думати, буде створена в радянській республіці нова, трудова, життєрадісна, вільна школа як для дорослих, так і для дітей”, – писав Т. Г. Лубенець.

1923 року Т. Г. Лубенець став членом Київської секції наукових працівників. Він читав лекції вчителям Києва, Чернігова, Кролевеця, Білої Церкви, Житомира, Умані, а також робітникам київських підприємств, виступав до 1926 р. із статтями в газетах “Вісті” і “Радянське село”, журналі “Радянська освіта” та інших періодичних виданнях. Для Т. Г. Лубенця як керівника курсів були характерними високий науковий рівень, багатогранна методична обізнаність. Він шукав найраціональніших шляхів озброєння вчителів передовими методами викладання. Педагог сміливо експериментував, узагальнюючи одержані результати і науково обґрунтовував їх. Це засвідчує, зокрема, його звіт про заняття на тимчасових учительських курсах у м. Новобизкові, а також висока оцінка його як керівника курсів і методика з арифметики в тогочасній пресі. Не випадково після зазначених учительських курсів Т. Г. Лубенця було запрошено керувати курса-

ми в м. Острог (1888), згодом у м. Житомир, Київ, Новоград-Волинський, Чернігів.

Педагог наголошував на необхідності серйозної науково-методичної підготовки кадрів учительства. Цінним, на наш погляд, були думки Т. Г. Лубенця з приводу структури вищої педагогічної школи, яка мала виконувати три функції: наукову, навчальну та інформаційну. До інформаційної він відносив: 1) зразковий музей для трудових шкіл; 2) бібліотеку для учнів з питань педагогіки з усіма підручниками та вказівками; 3) зразкову бібліотеку для учнів; 4) виставку-майстерню для виробництва шкільних меблів, моделей, колекцій та іншого наочного приладдя.

Творчий доробок Т. Г. Лубенця у вирішенні питань розвитку позашкільної освіти має вагоме значення і може бути критично використаний нині, коли питання... перебувають у центрі уваги національної школи і педагогіки.

Ім'я Павла Аполлоновича Тутковського тісно пов'язане з історією вивчення геології Волинського краю і створенням геологічної і палеонтологічної колекції Музею природи. Дослідження окремих територій Волинської губернії ним проводились починаючи з 90-х р. XIX ст. і майже до кінця життя.

Протягом 1884–1902 рр. Київське товариство природознавства доручило П. А. Тутковському проводити геологічні дослідження майже у всіх областях України [11]. Він здійснював екскурсії правим берегом Дніпра від Трипілля до Канева, у Бердичівському та Радомишльському повітах Житомирщини.

Увесь цей час П. А. Тутковський працював самостійно над першоджерелами і випередив багатьох своїх сподвижників у знаннях шкільних дисциплін, тому його в 1904 р. призначають попечителем Київського національного округу, інспектором народних училищ Волинської губернії. Разом із родиною П. А. Тутковський переїздить до Житомира. Саме у Житомирі було широке поле діяльності – вивчення природи Полісся і Волині, викладання у школах Житомирщини географії, природознавства та фізики. Він, будучи інспектором, відвідував школи й уроки з різних дисциплін, що давало можливість накопичувати матеріал з навчання і виховання у школах. П. А. Тутковський намагався бути завжди серед учительської молоді, цікавився становленням початкової географічної освіти, будівництвом

шкільних приміщень і, крім того, брав участь у будівництві приміщень Житомирської області власним коштом.

Особливо П. А. Тутковського турбувало питання про забезпечення навчання у школі глобусами, різними моделями, географічними картами, таблицями, географічною науково-популярною літературою. Сам учений написав доступні науково-методичні посібники для вчителів і викладачів вузів: “Ископаемые пустыни северного полушария”, “Задачи и пределы географии”, “Природне районування України”, “Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції”, “Загальне землезнавство” і багато статей науково-методичного характеру [12]. Перу Тутковського належить матеріал не лише про методику викладання, а й загальні статті про звичайні шкільні будні: про відпочинок учнів у канікулярний час, екскурсії на природу і виробництво, шкільні бібліотеки, учительські конференції.

Значний слід у його науковій бібліографії залишила участь в діяльності Товариства дослідників Волині під час проживання у Житомирі (1904–1913 рр.). У зазначений час у П. А. Тутковського з'являється можливість вивчати питання науки і проводити польові дослідження [13]. З 1909 р. Товариство дослідників Волині розпочало регулярно видавати “Труди”, в яких у кожному томі публікувалися праці П. А. Тутковського. З участю П. А. Тутковського, музей і його бібліотека з дозволу губернатора Кутайсова були переведені до Житомирського Дома трудолюбця. З 1 січня 1914 р. музей став самостійним закладом. Він мав чотири відділи: природничо-історичний, етнології, економічний та історичний. У музеї нараховувалося 8292 експонати, більша частина яких була зібрана дослідниками і колекціонерами.

З 1900 по 1912 рік П. А. Тутковський регулярно досліджував територію Овруцького повіту, результатом цих досліджень була праця “Древнейшая добывающая Промышленность на Воляни”, що була надрукована в т. IX – “Трудов Общества Исследователей Воляни”. Усього з 973 предметів колекції Тутковського 225 зразків були зібрані ним на території сучасної Житомирської області.

Протягом 1919–1925 рр. П. А. Тутковський очолював природничий відділ, а з 1919 р. – голова сільськогосподарського

комітету України. Він вивчав Житомирщину і в цілому природу Волині, брав участь в експедиціях і досліджував надра Овруцького і Коростенського районів. Написав такі праці, як “Загальна кількість ландшафтів Волинської губернії”, “З геології міста Житомира”, “Антропогеографічні етуди на Волині”, “Стародавня добувна промисловість на Волині” [14], 1000 різних науково-популярних, методичних праць, серед яких були описи рельєфу, клімату, річок, озер. Усі ці описи використовувались вчителями на уроках географії як краєзнавчий матеріал. Саме про вивчення природи Житомирщини він писав: “Заслуги мої не такі вже й великі. Я вдячний за те, що при сприянні Товариства дослідників Волині, я здобув можливість продовжувати свою роботу”.

Вагомий внесок у розвиток форм позашкільної освіти Волинського краю зробила літературно-публіцистична діяльність Олени Пчілки, Лесі Українки, Івана Огієнка, Софії Русової та Павла Тютковського. Вчення цих відомих педагогів та громадських діячів кінця XIX ст. – початку XX ст. не втратили своєї актуальності й на сучасному етапі розбудови української освітньої системи.

Список використаних джерел

1. Рудницька Н. Ю. Розвиток шкільного краєзнавства на Волині (XIX ст. – початок XX ст.) / Рудницька Н. Ю. // Вісник Житомирського педагогічного ун-ту. – Вип. 11. Пед. Науки. – 2003. – С. 102–103.
2. Стельмахович М. Г. Історія української педагогіки / Стельмахович М. Г., Любар О. О., Федоренко Д. Т. – К., 1999. – С. 232.
3. Рудницька Н. Ю. Розвиток шкільного краєзнавства на Волині (XIX ст. – початок XX ст.) / Рудницька Н. Ю. // Вісник Житомирського пед. ун-ту. – Вип. 11. Пед. науки. – 2003. – С. 102.
4. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кучинська І. О. – К., 2000. – С. 131.
5. Україна. Науковий двохмісячник українознавства; під ред. акад. Михайла Грушевського. Кн. 2–3 (Всеукраїнська академія наук “Історична секція”). – 1926. – С. 223.
6. Там же. – С. 224.
7. Софія Русова: з маловідомого і невідомого / Софія Русова. – Івано-Франківськ. – Ч. II. – С. 133.
8. Коваленко Є. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русої / Коваленко Є. І. – Ніжин, 1998. – С. 76.
9. Там же. – С. 79.

10. Волошина В. Я. Педагогічна й освітня діяльність Т. Г. Лубенця / Волошина В. Я. – К., 1999. – С. 19.

11. Корнев В. П. П. А. Тутковський як фундатор розвитку шкільної і вузівської географічної освіти. Наукові засади збалансованого розвитку регіону / В. П. Корнев, Л. І. Круглик // Матеріали Всеукр. наук.-краєзнавчої конф. – Житомир, 2008. – жовт. – С. 28.

12. Там же. – С. 31.

13. Коленко Г. О. Спадщина П. А. Тутковського. Наукові засади збалансованого розвитку регіону / Коленко Г. О. // Матеріали Всеукр. наук.-краєзнавчої конф. – Житомир, 2008. – жовт. – С. 23.

14. Корнев О. В. П. А. Тутковський як краєзнавець. Наукові засади збалансованого розвитку регіону / Корнев О. В. // Матеріали Всеукр. наук.-краєзнавчої конф. – Житомир, 2008. – жовт. – С. 69.